

LIETUVIŲ KALBOS IR ASMENYBĖS UGDYMAS

K. SIRVYDO RAŠTUOSE

Konstantinas Sirvydas (1579–1631) gimė tais metais, kai buvo įsteigtas Vilniaus universitetas. K. Sirvydo karta augo kartu su universitetu, jame studijavo, o kai kurie, jį baigę, ten ir dirbo. Pats K. Sirvydas buvo iš lietuvių visuomenės dalies, kuri ateitį siejo su katalikų, o ne su protestantų tikyba.

K. Sirvydo mokyklinis išsilavinimas buvo toks, kokį teikė universiteto programa ir metodai, nustatyti Romoje 1599 m. ir taikomi visiems jėzuitų universitetams Europoje. Juos jungė universalus mokymo turinys, dėstomas lotynų kalba, ir humanitariniai mokslai. Aukštesniųjų kursų studijų objektas buvo filosofija su fizikos ir metafizikos pakopomis bei teologija. Universitetas buvo aukščiausioji lotyniškų mokyklų sistemos institucija. Pirmais studijų metais kolegijoje ir universitete pagrindinės dėstytojų ir studentų pastangos buvo sutelkiamos lotynų kalbai mokytis: išmokstama jos gramatikos, sintaksės, studentas įpratintas mąstyti ta kalba – ja mokomasi logikos, iškalbos mokslo – retorikos. Tokios studijos buvo vartai į Europos literatūros dalį, kuri buvo bendra daugeliui tautų, šis visuotinis požiūris padėdavo suprasti, kas tai yra literatūra (žinios rėmėsi antikinės literatūros nagrinėjimu); filosofijos kursuose studentai susipažindavo su Aristotelio ir jo komentatorių bei interpretatorių sudarytu pasaulio suvokimu, įgydavo XVI a. naujų žinių, nors ir nesistemingai, apie gamtos mokslų, matematikos, astronomijos atradimus.

Pirmi atvykę dėstytojai perteikė žinias, kurių buvo mokoma Vakarų ir Vidurio Europos universitetuose. Netrukus, jau per pirmuosius veiklos dešimtmečius, universitete išaugo iš Lietuvos kilusių dėstytojų karta, kuri buvo įsisavinusi bendraeuropiniam tradiciniam aukštajam mokslui būdingų žinių sistemą, sugebėjo kūrybiškai jas permąstyti, parengti kursus, pradėti rašyti vadovėlius aukštajai mokyklai – taip ši universalus pobūdžio žinių sistema tapo Lietuvos kultūros dalimi. K. Sirvydo kartos asmenybės – tie, kurie buvo kilę iš Lietuvos, jos kultūros, plačiąja prasme auginti, žengė dar vieną žingsnį.

Ši karta, veikusi XVII a. pirmoje pusėje, ieškojo kelių, kaip šią universalią vidurinio ir aukštojo mokslo lotynišką žinių sistemą glaudžiau susieti su lietuvių kultūros raida. Kaip M. Mažvydas ieškojo būdų susieti su lietuvių tautine kultūra pradinio mokslo pakopą ir diegti raštingumą lietuvių kalbos pagrindu, taip K. Sirvydas ieškojo lietuvių kalbos vietos aukštojo lotyniško mokslo žinių sistemoje ir, remdamasis ilgamete pastoracinio darbo patirtimi, siekė lietuvių kalba sakomais pamokslais ugdyti žmogų, kuris galėtų pakelti gyvenimo teikiamus išmėginimus.

Šiems siekiams bręsti Vilniaus universitete XVII a. pirmaisiais dešimtmečiais susidarė palankios aplinkybės: Vilniaus kolegijoje ir akademijoje bei noviciate nuo 2-ojo dešimtmečio veikė lietuvių kalbos akademiniai būreliai. Jėzuitų ordino vadovybė, kuriai realią padėtį Lietuvoje paaiškino ir įvertino iš Lietuvos kilę ordino nariai, susirūpino lavinti būsimojus kunigus lietuvius sakyti pamokslus sava kalba.

Pats K. Sirvydas juos sakė Šv. Jono bažnyčioje vilniečiams parapijonims beveik iki mirties. Šie pamokslai buvo pamatas knygai parengti.

K. Sirvydas daug dalykų dėstė Vilniaus universitete: aiškino Šv. Raštą, buvo graikų kalbos būrelio vadovas, ėjo rektorius padėjėjo pareigas. Tačiau jo parašytos knygos rodo, kokią veiklą jis laikė

svarbia.

Per neilgą, bet labai kūrybiškai intensyvų gyvenimą K. Sirvydas parengė du lenkų–lotynų–lietuvių kalbų žodynus (pirmasis buvo išleistas apie 1620 m., antrasis –1631 m. ir pakartotinai 1642 m., 1677 m., 1713 m.) dvi originalių pamokslų santraukų knygas *Punktai sakymų* (išleisti 1629 m. ir 1644 m.). Spėjama, kad buvo parengęs ir pirmąjį lietuvių kalbos vadovėlį *Clavis lingue lituanicae (Lietuvių kalbos raktas)*, tačiau ši knyga neišliko.

Pirmąjį K. Sirvydo žodyno tikslą leidėjai nurodė 1642 m. leidimo pratarmėje (nors ir nėra tikslų žinių, ar ji paties K. Sirvydo rašyta, tačiau manoma, kad ji buvusi jei ne tokia pati, tai išreiškė K. Sirvydo požiūrį). Pratarmėje „Studijančiam jaunimui“ rašoma: „Šis trijų kalbų žodynas išvydo šviesą Vilniuje, Akademijos spaustuvėje 1631 m. Tačiau kadangi visi jo egzemplioriai jau yra sunaudoti ir jums, prakaituojantiems gramatikos (pabraukta – I. L.) klasėje ir siekiantiems dailesnės literatūros, nebepakanka /knygų/, iš kur galėtume paimti lotyniškų žodžių, kai verčiate posakius į gimtąją kalbą, šitas jūsų reikalas vertė tą žodyną dar kartą išspausdinti“¹. Tad šis žodynas turėjo pirma padėti „gramatikams“ (gramatikos klasės mokiniams) išsiversti lotynišką tekstą į lietuvių kalbą ir jį suprasti. Leidėjų nurodytam tikslui žodynas nebuvo patogus: teikiama kalbų eilė lenkų–lotynų–lietuvių neleido tiesiai versti lotyniško teksto į lietuvių kalbą, ar iš lietuvių į lotynų, nes lotyniški žodžiai nebuvo surašyti pagal abėcėlę. Tačiau tą lėmė, matyt, ne K. Sirvydo žodyno konstrukcijos sumanymas ir ne jo nurodytas knygos tikslas, o aplinkybės, kurių jis nepajėgė nugalėti – t. y. esantys panašių žodynų pavyzdžiai. Universiteto aplinkoje jis turėjo pavyzdžių – M. Folkmaro ir G. Knapskio žodynus, kurių registru, t. y. žodžių sąrašu, jis ir pasinaudojo, jo iš pagrindų neperdirbdamas: lenkiškų ir lotyniškų žodžių sąrašo nesudarinėjo, o duotam sąrašui ieškojo lietuviškų atitikmenų. Pradiniam etapui ir šis darbas buvo didžiai svarbus, tačiau tam tikslui, kurį numatė leidėjai, – nepatogus.

Vėliau žodynas, leidėjų nurodymu, turėjo būti naudojamas aukštesnėse kolegijos poetikos ir retorikos klasėse, kuriose lotynų kalba buvo rašomos kalbos, kuriami eilėraščiai: „Taigi stropiai naudokitės šiuo veikalu, itin naudingu jūsų gramatikos pratyboms, kad pradėję nuo paprastų žodžių, remdamiesi šiuo vadovu, nutiestumėt sau lygų kelią į gausesnius ir gilesnius lotynų kalbos lobius, reikalingus poetikos ir iškalbos šventovėse“². Aišku, kad pratarmės autoriai taip suvokė lotynų kalbos mokymąsi: mintyse studentas konstruoja sakinį šnekamąja – lietuvių – kalba ir po to pateikia jį lotyniškai, o šis žodynas teikė reikalingų lotyniškų žodžių atsargą. Iš šios pratarmės visai aišku, kad K. Sirvydas ir jo talkininkai siekė lietuviams padėti lotynų kalbą mokytis kolegijose ir Universitete, gimtąją kalbą padaryti universaliojo mokymo turinio dalyve.

Sirvydo žodynai ugdė ir pačią lietuvių kalbą, kalbančiuosius, tvėrė sienas plisti svetimžodžiams vietoj šnekamojoje lietuvių kalboje trūkstamų žodžių. Kadangi mokslas vyko lotynų kalba, lietuvių kalboje mokslo dalykams, sąvokoms, t. y. mokslo kalbai, naujiems reiškiniams, kurie plito Lietuvoje kartu su aukštojo mokslo institucijų veikla, pavadinti reikėjo ieškoti naujadarų. Tai ypač lietė abstrakčias sąvokas, žodžius, reikalingus apibūdinti mokslo organizacijai, valdymui, institucijoms; plečiantis siekiamo pažinti pasaulio akiračiui – tolimų kraštų realijoms nusakyti, pavyzdžiui: kupranugaris, medvilnė ir kt. Reikėjo surinkti tuos žodžius, kuriuos vartojo Vilniaus universiteto lietuviai dėstytojai šnekamojoje kalboje, kalbėdamiesi apie kursus, filosofiją, jos sąvokas, dvasinį gyvenimą, teologijos dėstymą.

Daug tokių žodžių reikėjo sukurti, tad šis žodynas tuo požiūriu buvo didi pastanga kurti ir plėsti intelektualiai mąstysenai reikalingų žodžių klodą. Nors tų žodžių kiekį ribojo pavyzdžiu paimtų M.

¹ Sirvydas K. Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. – V., 1979. – P. 97.

² Ten pat. – P. 98.

Folkmaro ir G. Knapskio žodynų žodžių sąrašas, tačiau ir jame nemaža tokių, kurių reikėjo lietuvių kalboje nusikalti. Tai buvo šie žodžiai: kokybė, mąstytojas, pirmapradė, pratarmė, sąranga, taisyklė, dailė.

Ne visi K. Sirvydo pasiūlyti žodžiai prigijo lietuvių kalboje, sakysime, nevartojame šių žodžių: protomeilė (filosofija) stebuklinė (teatras), vaikavedys (pedagogas), o vartojame tarptautinius. Be abejo, tokius žodžius kaip spaustuvė, turgavietė, virtuvė jis tikriausiai užrašė iš gyvosios kalbos, girdėtos Vilniuje ir Aukštaitijoje, nes šie žodžiai buvo to meto realijos: Vilniuje veikė XVI a. pabaigoje–XVII a. pirmajame ketvirtyje apie 10 spaustuvių, turgūs buvo miesto ir beveik kiekvieno miestelio kasdienybė. Nemaža K. Sirvydo pirmąkart lietuvių kalba užrašytų žodžių ir tikriausiai jo paties sudarytų vartojame ir dabar: ištartis, kokybė, pirmapradė, pratarmė, pražanga, dailė³. Kai kurie iš šių žodžių galėjo įeiti į mūsų XX a. bendrinę kalbą per F. Kuršaičio žodyną, *Aušrą* ir *Varpą* ir tapo mūsų intelektualiosios kalbės bei galvosenos neatsiejama dalimi.

K. Sirvydas nepaskelbė plačios programos, kad gimtoji kalba turi būti pagrindas, mokantis aukštojo mokslo kalbos – lotynų kalbos, padėti ugdyti kalbos klodus ir žodžiais, reikalingais mokslingam mąstymui, tačiau visa tai darė savo praktine pozityvia veikla, kurioje atsispindėjo jo požiūris į švietimą ir mokymą kryptingumas. K. Sirvydo veikla, jo darbai, parašytos knygos rodė jo kultūrinės nuostatos, įsitikinimą, kad darbas prie lietuviškos knygos, lietuvių kalbos turtinimo buvo viena aukščiausių vertybių, kurią jis sąmoningai rinkosi. Jis tikslingai dirbo siekdamas glaudžiau susieti, suauginti lotyniškosios mokyklos universaliu bendraeuropiniu turiniu paremtą švietimą su lietuvių kultūra.

K. Sirvydas buvo ne tik mokyklinės švietimo sistemos dėstytojas, bet ir bažnytinio švietimo darbuotojas, pamokslininkas, kuris formavo nemažos Vilniaus gyventojų dailės asmenybės nuostatas.

Vilniuje nuo 1582 m. Universiteto studentai, kurie ruošėsi tapti kunigais, turėjo mokytis katekizmo lietuvių kalba viešai penkiose miesto vietose: Vilniaus turguje, prie Šv. Petro bažnyčios Antakalnyje, prie Neries tilto, prie Rūdininkų, Trakų vartų ir Šv. Trejybės špitolės⁴. Tai rodo, kiek buvo Vilniuje nemokančių kitos kalbos, išskyrus gimtąją lietuvių.

K. Sirvydas tikriausiai nevaikščiojo po Vilnių aiškindamas elementarųjį katekizmą, nes ankstyvoje jaunystėje mokėsi Rygoje, Tartu (Dorpate), Nesvyžiuje, Pultuske. Tačiau tapęs Vilniaus universiteto dėstytoju, daugiau kaip 10 metų sakė pamokslus lietuviams Šv. Jono parapijos gyventojams, o katedroje sakė pamokslus lenkų kalba. Susirgęs džiova, nebegalėjo sakyti pamokslų ir tada prieš mirtį surašė jų santraukas lietuvių ir lenkų kalbomis. Jo dviejų tomų postilė 1629 m. ir 1644 m. išspausdino Vilniuje universiteto spaustuvė. Šios knygos buvo pirmasis katalikų dvasininkų lietuvių kalba parašytas originalus pamokslų rinkinys.

K. Sirvydas postilės įžangoje nurodė, kad knyga turi padėti kunigams parengti pamokslus ir talkinti atvykusiems iš Lenkijos į Lietuvą dvasininkams, kurie nemokėjo lietuviškai, padėti mokytis vietinės tautos kalbos ir ją sakyti pamokslus.

Tad ši K. Sirvydo postilė siekė mokytis dvasininkus lietuvių kalbos. Tai rodo dar vieną K. Sirvydo kultūrinės savimonės bruožą – jis aktyviai prisidėjo, kad susilpnintų polonizaciją, vykusią per bažnyčią. Lietuvos gyvenimas federacinėje valstybėje po unijos su Lenkija, t. y. politinė situacija, skatino dvikalbystę, o atvykę iš Lenkijos dvasininkai dažniausiai (su retomis išimtimis) kalbėjo viena – tik lenkų kalba ir tuo siaurino lietuvių kalbos vartojimą ten, kur gimtosios kalbos vartojimas bažnyčioje jau buvo nustatytas XVI a. dėl protestantų ir katalikų šalininkų rungimosi ir Tridento

³ Pakalka K. K. Sirvydo „Dictionarium trium linguarum“ // Pirmasis lietuvių kalbos žodynas. Sirvydas K. – P. 65–67.

⁴ Sirvydas K. Punkty Kazań. – V., 1644. – P. 135.

bažnyčios susirinkimo nuostatų. Teoriškai bažnyčioje gimtoji kalba galėjo būti vartojama XVII a. daug plačiau, nei tai buvo daroma iki reformacijos pradžios XVI a. 3–4 dešimtmetyje, tačiau praktiškai lietuviams reikėjo daug pastangų tai realizuoti.

Pamokslų santraukų tekstai turėjo ir kitą reikšmę – jie mokė žmones elgtis, gyventi, rasti gyvenimo tikslą, suvokti ir pajusti, kas yra žmogus. K. Sirvydas savo pamokslais ugdė asmenybę. Jis orientuoja žmogų į tai, kad gyvenimo sunkumai yra jo realybė, kurią asmenybė turi išmokti priimti ir iškęsti.

K. Sirvydas suvokia asmenybės pasaulyje situaciją visai kitaip nei XVI a. antrosios pusės literatai, rašytojai ir istorikai – Mykolas Lietuvis, M. Daukša, M. Strijkovskis. K. Sirvydas regi ir jaučia žmogų, esantį dviejuose pasauliuose: vienas jų – socialiais ryšiais susietas, tikroviškas, buitiskas, kuriame žmogus turįs paklusti esantiems ryšiams ir tvarkai, o antras – dvasinis, beribis. K. Sirvydo požiūriu, šiuose pasauliuose asmenybei iškyla skirtingi uždaviniai. Buitiskajame pasaulyje, jo teigimu, yra saugotinas paklusnumas visuomenės sandarai, pareiga savo socialiniam uždaviniui (kiekvienas iš luomų turįs atlikti savo pareigas). Esantieji įvairiose visuomenės hierarchijos pakopose turį koreguoti savo socialinę ir žemiškąją elgseną pagal moralės principus – artimo meilę, užuojautą silpniesiems, saikingumą ir asketiškumą (taikytiną turtingiesiems). Kiekvienas turėtų laikytis gyvenime šių moralės ir elgsenos principų, o tai turėtų padaryti buitiskąjį gyvenimą teisingesnį, sušvelninti žmonių nelygybę.

K. Sirvydas buvo iš tų Vilniaus universiteto profesorių, kurie matė valstiečio gyvenimą, jo sunkią dalį ir beteisę baudžiauninko padėtį. Jis priminė pamoksluose: „Kitose šalyse pavaldinys, jeigu patiria skriaudą nuo pono, gali jį paduoti į teismą, su juo bylinėtis ir, jei ponas pripažįstamas kaltu, nori jis to ar nenori, – privalo pagal teisėjų sprendimą atlyginti padarytą skriaudą. Taip ten yra teisingumas saugomas, o mūsų padangėje ne teisingumas, bet jėga ir galybė dažnai laimi, o pavaldinys net ir prieiti iki pono negali“⁵. Tad esanti visuomenės struktūra žeidė K. Sirvydo teisingumo jausmą. Kiek jis galėjo pamokslais ugdyti teisingumą kaip žmogaus moralinę nuostatą, tiek jis tai darė, tačiau radikaliai tai negalėjo pakeisti Lietuvos valstiečių beteisiškumo ir šią realią situaciją K. Sirvydas suprato.

Kitas pasaulis yra asmenybės „dvasingas prigimimas“, kuris reiškia, kad kiekvienas turi įgimtą laisvės troškimą, „laisvą valią“ apsispręsti, ir tai sukelia nuolatinę prieštarą tarp žmogaus siekių, jo paties silpnumo ir buitiskosios tikrovės. Jis esąs nuolatinėje nežinioje, o pasaulis žmogui esąs nepažinus. Kaip atsparą asmenybei, atitinkamą tam metui ir paties K. Sirvydo luomui, jis siūlo tikėjimą Dievą. Tame tikėjime žmogus savo valia renkąsis vertybes ir ugdąs save: jis turįs tvirtai tikėti ir būti atsakingas už savo elgseną, doras ir sąžiningas. Tikėjimas, dora, išmintis, sąžiningumas, darbštumas („nieko nedirbdami gerai nori turėtis, mažą ką dirbdami, didį turtų surinkt“) – tai savybės, kurias kaip būtinybę teikia K. Sirvydas kiekvienam, savo asmens didumo siekiančiam. XVI a. daugumai Renesanso laikotarpio Lietuvos literatų žmogaus didumas buvo jo paties išsiugdomos dorybės, šaunumas, žygiai Tėvynės gerovei ir išliekanti jų atmintis istorijoje, o K. Sirvydui žmogus didis tuo, kad jis supranta esąs mažas ir niekingas („Kuris savo nieku arba nebūtį pažįsta“, – rašo K. Sirvydas). Tai jau visai kitos, t. y. baroko epochos, žmogaus pasaulėjautos bruožas.

Dvasinės laisvės valios erdvėje asmenybė privalanti kovoti su savo pačios netobulumu ir silpnumu bei pasaulio blogiu – ji atsakinga už save, už savo laikyseną pasaulyje. Aktyvi laikysena dvasiniame gyvenime ir nuolatinis savęs kaip asmenybės tobulinimas yra žmogaus būties esmė ir pagrindinis žmogiškumo ženklas.

K. Sirvydas nesiekia ugdyti visuomenę pertvarkančio, jos socialinę sąrangą keičiančio žmogaus,

⁵ Sirvydas K. Punkty Kazań – P. 88.

pamoksluose ugdoma asmenybė lieka pavaldi realiam gyvenimui, kuris jai yra duotas kaip žmogaus išmėginimas⁶, tikinti, ieškanti Dievo, tačiau ir jo niekas „un to svieta tobulai rasti negali“.

Tad trumpai gyvenęs K. Sirvydas paliko savo postilėje asmenybės ugdymo nuostatą visam XVII šimtmečiui: žmogus, remdamasis tikėjimu, esąs atsakingas už savo dvasinių savybių ugdymą, už dorinių vertybių buvimą pasaulyje, tačiau privalo kantriai iškęsti tą realybę, kurioje gyvena, ir pirmiausia keisti save.

Lietuvos pedagoginės minties raida XVI–XVII a. kultūros veikėjų raštuose [straipsnių rinkinys], sudarė Ingė Lukšaitė, Kaunas: Šviesa, 1991, p. 33–40.

⁶ Kuolys D. „Dvi tikrybi turi tiesa“ // Pergalė. – 1987. – Nr. 6. – P. 138–148.